

ԱՐԱԳԻԼԸ ՀԱՅՈՑ ԱՎԱՆԴԱԶՐՈՒՅՑՆԵՐՈՒՄ

Թոշուներն ու դրանց խորհրդանիշ-կերպարները ուղեկցել են մարդուն դարերի խորքից և իրենց ուրույն տեղն են գտել նրա ամենատարբեր պատկերացումներում, կրոնաառասպելական հայացքներում և որպես արդյունք այս ամենի ժողովրդական բանավոր ստեղծագործության մեջ: Համաշխարհային բանահյուսության և առասպելական մտածողության մեջ թոշուները հանդես են գալիս իբրև այդ համակարգերի անբաժան ու անփոխարինելի միավորներ:

Գերակշռող դեպքերում առաջին պլան է մղվում նրանց վերնի, բարձրի հետ առնչվելու հատկանիշը, և իբրև այդպիսին՝ նրանք խորհրդանշում են վերին, աստվածային եությունը: Միայն այդ հատկանիշն էլ բավական է, որ թոշուները դարեր ի վեր մնային մարդու հայեցողության կենտրոնում և իրենց ուրույն տեղը գտնեին նրա աշխարհընկալման բոլոր փուլերում (տոտեմիզմ, անիմիզմ և այլն): Սակայն կան որոշ թոշուներ, որոնք պաշտամունքի են արժանացել իրենց մեկ այլ հատկանիշով ևս: Դրանք այն չվող թոշուներն են, որոնք իրենց վերադարձով ավելտել են զարնան գալուստը:

Հայ շինականի համար տարվա ամենաբաղձալի եղանակը ավելտող թոշուների (արագիլ, ծիծեռնակ, սարյակ, կրունկ, ախակ) պաշտամունքի հիմքերը պետք է փնտրել մեր երկրի կլիմայական առանձնահատկությունների մեջ: Հայաստանի կլիման, ինչպես գիտենք, առանձնանում է երկարատև ձմեռով և կարճատև տաք եղանակներով: Գարունը՝ որպես երկրագործական աշխատանքներն սկսելու եղանակ, նաև բնության ու կյանքի զարթոնքի ժամանակն է: Ուշագրավ մի հայրենում հայ գյուղացին իր սերն ու հրճվանքն է արտահայտում «Գարնան հավքերի» նկատմամբ՝ առանց նրանց առանձնացնելու: Եթե թոշունը գարունն է ավելտում, ուրեմն նրա «Ձայնն անուշ է, քանց ամենուն».

Ան առատտուն լուսուն

Ձայնըն գալ գարնան ձագերուն.

Այ յիմ փոքրիկ ձագեր.

Ձայն անուշ է քանձ ամենուն:¹¹

Այնուամենայնիվ, չափազանցորած չենք լինի, եթե նշենք, որ հայի համար գարնան պատգամաբերների շարքում առավել մեծ սիրտ և պաշտամունքի առարկա է եղել հատկապես արագիլը: Գր. Ղափանցյանն Արա Գեղեցիկի պաշտամունքին նվիրված աշխատության մեջ հայտնել է այն տեսակետը, որ թռչնի անվան առաջին հատվածը ժողովրդական կեղծ ստուգաբանությամբ կարող էր կապված լինել Արայի անվան հետ: Նա համամիտ է Սազգյանի և Քարստի տեսակետին, ովքեր բառը կապակցում են շումերական *azik-gilim* բառի հետ, որ նշանակում է

«բարձրասրունք մի թռչուն»²: Ղափանցյանը գտնում է, որ «Արայի մեծ ժողովրդականության պատճառով շումերական այդ փոխառությունը (arigil) ձևով կարող էր Volksetymologie-ի ենթարկվել կապվելով Արայի հետ, ինչպես արել են Արարատյան դաշտի հետ»³: Գիտնականը բերում է իր տեսակետը ապացուցող մի շարք ծանրակշիռ հիմնավորումներ: Դրանցից է արագիլին «գարնան ախպեր» անվանելը:

Համաշխարհային առասպելաբանության մեջ կարելի է առանձնացնել բազմաթիվ թռչուններ, որոնք հանդես են գալիս իբրև տարբեր աստվածությունների ուղեկիցներ կամ խորհրդանիշներ: Հունական դիցաշխարհում Ապոլոնի ուղեկիցներն էին կարապն ու ագոավը, Ափրդիտիները՝ աղավիհները:

Արագիլը Հերայի հին հունական դիցարանի պտղաբերության հովանավոր դիցուհու ուղեկիցն է, իսկ հռոմեական դիցարանում՝ Յուլետայի՝ ընտանեկան օջախի և մայրության հովանավոր աստվածուհու խորհրդանիշը: Հայոց դիցարանում Արայի (իմա՝ գարնան) ուղեկիցը, «ախպերը» արագիլն է, որը եվրոպացիների, ինչպես և հայերի մոտ սերունդների բազմացման սիմվոլիզացիան է, ինչպես շումերների մոտ ձուկը: Եվրոպացիների հավատալիքների համաձայն՝ արագիլը նպաստում է, որ ջուրը նորածին երեխաներ բերի, կամ ինքն է կտցով բերում⁴:

Մեր կարծիքով, արագիլը պտղաբերություն է խորհրդանշում հենց ձկնեռով սնվելու, ջրի հետ առնչվելու հատկանիշի շնորհիվ: Բացի այդ, ինչպես մեծ քիթ կամ կտուց ունեցող ցանկացած կենդանի կամ թռչուն, արագիլը ինքնաբերաբար կապվում է առնական մեծ ուժի և պտղաբերության հետ: Եվրոպական հոգեվերլուծաբանությունը արագիլի կտուցը դիտում է իբրև ֆալոսի խորհրդանիշ, իբրև սերունդների աղբյուր: Այս առումով ուշագրավ է հայոց Արա և սլավոնական Яр(Яръ) աստվածությունների զուգադրումը: Սլավոնների մոտ ևա (Արան) Яръն էր, այսինքն՝ կատաղի, միևնույն իսկ առնական սեռական գծերով⁵: Իբրև պտղաբերության հովանավոր աստծու ուղեկից և կյանքի հարատևության նախանձախնդիր արագիլը հայ ժողովրդական առակներից մեկում հակադրվում է տատրակին, որը զուգընկերոջ մահից հետո հրաժարվում է նոր կապերից: Արագիլի խորհրդանիշկերպարի միջոցով առակը խրատում է. «Մարդիկ, սիրեք մաքրությունն ու ողջամտությունը և ամուսնացեք ռդդեծևության և ոչ թե անառակության նպատակով»⁶:

Կարծում ենք՝ այս առումով հատուկ հիշատակության է արժանի «արագիլ» բառի ստուգաբանություններից մեկը, որը, զիտական որևէ հիմքից զուրկ լինելով, այնուամենայնիվ ճշգրտորեն բնութագրում է այս թռչնին՝ իբրև պարկեշտության և հավատարմության խորհրդանիշի: Խոսքը Հյունքյարպեյենտյանի

² Աճադյան Հր., Արմատական բառարան, հ. Ա, էր., 1971, էջ 292:

³ Ղափանցյան Գր., Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, էր., 1945, էջ 141:

⁴ Լույսը:

⁵ Լույս տեղում, էջ 143:

⁶ Марр Н. Сборники притч Вардана, т. 1, стр. 415.

ստուգաբանության մասին է, որի համաձայն «արագիլ» բառը կապվում է առաքինի արմատի հետ⁷:

Արագիլների առաքիտության վկայություններ կան ժողովրդական զրույցներում: Ահա դրանցից մեկը. «Եղեւ ի վանքն ի Խլաթայ ծովուն եզերն, ուր արագիլ բոյն եղիր: Չարդ ի ներս ձու էրած յայն ժամն որ արագիլն չէր ի մօտ. նա գնետ իւրոյն թխսեաց և ձագ եհան. արու ետես և խողվեցաւ. գնաց և եբեր 200 սպիտակ արագիլ և մին սն և որպէս թէ ասել. Ջայս ինչ ես արարեալ. ապա ի վերայ եկեալ սպանին, և ծայր-ծայր ցրուեցին զինքն և զբոյն իւր, և գարուն առեալ գնացին»⁸:

Վանական վարդապետի⁹ 13-րդ դարում գրի առած այս զրույցում թե՛ անմեղ սպանված արագիլը, թե՛ նրանցից վրեժ լուծողները դատնում են իրենց իսկ առաքիտության գոհերը:

Եվրոպական քրիստոնեական ավանդությունները մեկում նա արագիլը դիտվել է իբրև անարատության, զգաստության ու առաքիտության խորհրդանիշ՝ հակառակ նրան, որ Աստվածաշունչը բոլոր քայլող թռչուններին դասել է անմաքուր եակների շարքը:

Ալիշանի հավաստմամբ՝ արագիլի ձուն իսլամական մզկիթներում իբրև զարդ է կախվել: Օձերով սևվելու իր հատկության շնորհիվ արագիլը քրիստոնեական հավատքում ընդունվել է իբրև օձ-սատանային հաղթող Քրիստոսի խորհրդանիշ:

Արագիլի և օձի հակամարտության մոտիվը լայն տարածում է գտել հայ ժողովրդական բանահյուսության մեջ: Ասացվածքներում («Օձի գերեզմանը լազլազի փորն է»⁹, «Օձի փուշը լազլազը կմարսի»)¹⁰, անեծքներում («Օձ ու լազլազ դառնակ, իրար խեղդիկ»¹¹), հեքիաթներում¹², քնարական երգերում օձն ու լազլազը իրար ոխերիմ թշնամիներ են, որոնց պայքարը երկնքի ու ստորերկրյայքի, կյանքի ու մահվան հավերժական գոտեմարտն է, որտեղ հաղթողը մշտապես կյանքն է:

Վանական վարդապետը անմեղ սպանված արագիլի զրույցը այսպես է եզրափակում. «Թէ որ թռչնոց ալ հարություն ըլլար. վարձք կառնուր այս անպարտ մեռածն ալ Չարին խարդախությամբ»¹³:

Գր. Ղափանցյանը փորձում է ապացուցել, որ վերահիշյալ զրույցում կարող էր լինել նաև սպանված արագիլի հարություն առնելու մոտիվը, որը, ըստ գիտնականի, չի պահպանվել: Մեր կարծիքով, այդ մոտիվը կարող էր կրճատել ինքը՝ Վանական վարդապետը՝ նույն միտումով, ինչով Խորենացին Արայի

⁷ Աճառյան Հր., Արմատական բառարան, Եր., 1971:

⁸ Ալիշան Ղ., Հին հավատք կամ հեթանոսական կրոնք Հայոց, Վենետիկ, 1910, էջ 211:

⁹ Ղանալանյան Ա., Առածանիք, Եր., 1960, էջ 206:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 219:

¹¹ Հարությունյան Մ., Անեծքի և օրհնանքի ժանրը հայ ժողովրդական բանահյուսության մեջ, Եր., 1975, էջ 218:

¹² Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. XI, Եր., 1980, էջ 318:

¹³ Ալիշան Ղ., Հին հավատք, էջ 212:

հարության մոտիվը անվանում էր առասպել, այսինքն՝ ձորինվածք: Ղափանցյանը նույնիսկ ձույս է հայտնում, որ այդ կորսված մոտիվը երբեմից կգտնվի¹⁴:

Մեր ունեցած տվյալների համաձայն՝ վերջինս դեռ չի գտնվել, սակայն կան այլ առասպելներ, որոնք արագիլի հարության ուղղակի վկայություններ են: Դրանց համաձայն՝ արագիլներն իրենց երկրում մարդ են: Երբ մոտենում է չվելու ժամանակը, նրանք գալիս են գետի մոտ, լողանում ջրերում, թռչնի փետուրներ հագնում և ճանապարհ ընկնում դեպի մեր երկիրը:

Վերադարձի ժամանակ նրանք հավաքվում են մի բարձր սարի մոտ, մատաղ անում Աստծուն, լողանում գետում և ետից մարդ դառնալով՝ գնում իրենց երկիրը: Արագիլն ամեն տարի խեղդում է իր ձագերից մեկին՝ Աստծուն մատաղ անելու համար¹⁵:

Հաջորդ առասպելում, որն ըստ էության նախորդի շարունակությունն է, ներկայացվում է, թե ինչպես մի կյն լվացվելիս ապարանջանը թողնում է աղբյուրի մոտ, վերադառնում է լվացվելու, բայց ապարանջանը այլևս չի գտնում: Ընկնում է երկրեբերկիր, հանդիպում է հերկ անող մի գյուղացու: Մա մտերմաբար խոսում է կնոջ հետ: Պարզվում է, որ նա կնոջ բակի ծառին բույն ունեցող արագիլն է, որ, հասնելով արագիլների երկիրը, նորից հողագործ է դարձել, ապարանջանն էլ ինքն է վերցրել, որ ուրիշները չգողանան, և թաքցրել է բնի տակ¹⁶:

Ս. Հարությունյանի հավաստմամբ «Այս առասպելը բնույթով ու նախահիմքով մերձենում է մեռնող-հառնողի առասպելության»: Այդ են վկայում իրար հակադրված երկու տարբեր աշխարհները («իրենց երկիրը» և «մեր երկիրը»), որոնք իրարից բաժանվում են գետով: Հին հունական հավատալիքներում հայտնի է Սոխրս գետը, որը մեռյալների աշխարհը բաժանում էր ողջերի աշխարհից:

Խոստուն է նաև առասպելների ժամանակային հատկանիշը՝ չվելու ժամանակը, որն ուղղակիորեն կապվում է գարնան հողագործական աշխատանքներն սկսելու ժամանակի հետ¹⁷: Հիշենք հայտնի ասացվածքը՝ «Մարտի իննին լազազը բնին»¹⁸, որի համաձայն՝ արագիլները վերադառնում են գարնան ամենաերկար օրը. մարտի 21-ը (նոր տոմարով) գարնանային գիշերահավասարի օրն է: Արագիլը հեռանալով իր հետ է տանում նաև երկիրն ու հողը ջերմացնող արևը: Ինչպես նկատել է Ս. Հարությունյանը, առասպելում դա կլոր, օղակաձև ապարանջանն է, որը որոնելու նպատակով Արևմայրը կամ Երկնային տիրուհին հասնում է մինչև «այս աշխարհը» և վերադառնում¹⁹: Արագիլը իբրև արևի խորհրդանիշ, հանդես է գալիս նաև հանելուկներում. «Էրկու օսկի լայլակ//Առավոտման զանգեր տվին, ընցան ծովու վրեն, //Իրիկուն վերջացան», «Խավքըմ ընցավ՝ էրկընուց,

¹⁴ Ղափանցյան Գր., Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Եր., 1945, էջ 143:

¹⁵ Ղանայանյան Ա., Ավանդապատում, Եր., 1969, էջ 366:

¹⁶ Նույնը:

¹⁷ Հարությունյան Ս., Հայ առասպելաբանություն, 2000, էջ 302:

¹⁸ Ղանայանյան Ա., Առածանի, էջ 241:

¹⁹ Հարությունյան Ս., Հայ առասպելաբանություն, էջ 305:

//Ոսկի լական կեր կտուց»²⁰։ Հայ ժողովրդական երգերից մեկում բնության, բուսականության մահը բացատրվում է արագիլի հեռացումով։

Արագիլ, երբ դու գընացիր,

Դուս մեր ծառեն երբ գնացիր,

Զուլումաթ՝ հավար արին,

Ծըծղուն ծըղկներս չորացուցին։

Մի թե սա նույն Պերսեփոնեի հեռացումը չէ, ինչի պատճառով սաստիկ թախծելով՝ Դեմետրա- բնությունն սկսում է թռչնել ու չորանալ։

Արագիլը իբրև մեռնող-հարություն առնող աստվածություն, առնչվում է անդրաշխարհին և կապող օղակ է երկու աշխարհների միջև։ Առասպելներից մեկում Օշական գյուղում մի քարի վրա ժամանակին արագիլի բույն է եղել, ուր ապրել է մայր արագիլն իր ձագերով։ Մոտակա տան բնակիչները սպանել են արագիլին ու քանդել բույնը։

Դրա համար էլ այդ գերդաստանը համագյուղացիներից ստացել է «Լազ-լազ ուտողանք» մականունը։ Գյուղացիք խորշել են նրանցից և չեն խոսել հետ-ները։ Ասում են, թե այս քարի տակ է թաղված Մորիկ հայագգի կայսեր մայրը²¹։

Հավատալով, որ այս առասպելում բացահայտ տոտեմիզմի հետքեր կան պահպանված (սրբազան կենդանուն սպանելու, նրա միսը ուտելու արգելք), այնուամենայնիվ, հատուկ ուշադրություն դարձնենք առասպելի վերջին հատվածին, որը կարծես առանձնացած է ընդհանուր համատեքստից։ Խոսքը Լազլազի քարի տակ գերեզմանի առկայության մասին է։

Արագիլը իբրև թռչուն, սերտորեն առնչվում է հոգու գաղափարին։ Մեդայի հոգու թռչնի վերածվելու բազմաթիվ վկայություններ կան ոչ միայն հայ, այլև համաշխարհային բանասիրության մեջ։ Լազլազու քարի գերեզմանի վրա գտնվելը և այդ քարին բույն դրած թռչունների պաշտամունքը, մեր կարծիքով, նախնիների պաշտամունքի վերապրուկ է։ Նախնիները այս առասպելում վերադարձել են արագիլի կերպարանքով և պաշտպանում են իրենց պաշտող և սրբազան արգելքները չխախտող մարդու օջախն ամեն տեսակ աղետներից։ Ռուսների, լեհերի հավատալիքների համաձայն՝ արագիլը իրդեհից ու կայծակից պաշտպանում է այն տունը, որի կտուրին բույն է հյուսել։ Հայերիս հավատալիքների համաձայն տարին խոստումնալից ու բարեբեր կլինի այն գյուղացու համար, ում տան երդիկին կամ մերձակա ծառին բույն կհյուսեր լազլազը։

Արագիլ, մեզի իջիր,

Դուս, արագիլ, մեր տուն իջիր,

Մեր հացի ծառին բունիք,

Դու մեր սիրուն։

Համաշխարհային առասպելաբանության մեջ արագիլի գործառնությունները գրեթե նույնն են։ «Արագիլը մի շարք ավանդություններում խորհրդանշում է առատու-թյուն, պտղաբերություն, երկարակեցություն, մայրական զգացմունքներ (և միա-

²⁰ Հարությունյան Ս., Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Եր., 1965, էջ 9, 11։

²¹ Ղանալանյան Ա., Ավանդապատում, էջ 13։

ծամանակ որդիական սեր), բարի բախտ և երեխաների ծնունդ է կանխագուշակում»²²:

Այսպիսով, արագիլը հայ առասպելաբանության և բանահյուսության մեջ մարմնավորում է մի շարք խորհրդանշ-կերպարներ, որոնք ինքնատիպ կերպով փոխկապակցված են: Իբրև գարնան ավետաբեր, գարնան ախպեր՝ Արայի օգնականն է և ուղեկիցը: Այդ նույն գործառնությունը նաև կապով օղակ է այսրաշխարհի և անդրաշխարհի միջև: Իբրև թռչող արարած՝ առնչվում է հոգու թռչնակերպ ընկալմանն ու նախնիների պաշտամունքին: Իբրև երկար կտուցով թռչուն՝ մարմնավորում է առնական սեռական ուժը, բեղմնավորությունն ու որդեծնությունը, որով ևս առնչվում է Արային: Իբրև օձասպան՝ առնչվում է Հիսուսի կերպարին և որպես արդյունք այս ամենի՝ սերտորեն կապված է մեռնող և հաղթություն առնող բնության պաշտամունքին:

АИСТ В АРМЯНСКИХ ПРЕДАНИЯХ

____ Резюме ____

____ А. Погосян ____

Разнообразна и ценна роль перелётных птиц в мифологическом мышлении и фольклоре армянского народа. Аист исполняет в них разные функции, которые особым образом взаимосвязаны: он - вестник весны, «брат весны», является помощником Ара Гегецика, хранителем полей. Он является связующим звеном между этим и потусторонним миром. Как птица с большим клювом, аист олицетворяет мужскую силу, деторождение и плодородие. Как известно, и эти восприятия отражаются культ Ара. Как змеёубийца, он связывается с Иисусом и в результате относится к культу умирающей и воскресающей природы.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Պոդոսյան Արաքսյա Հովհաննեսի - ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի ասպիրանտ, Գյումրու «Ֆուտոն» վարժարան,
E-mail: araqsy.a.poghosyan.77@mail.ru

²² Мифы народов мира, т. 2, М., 1988, стр. 348.